

Світлана Кириєнко

ЗМІСТ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНОЇ РОБОТИ В РЕГІОНІ ПІВДНЯ УРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті проаналізований розвиток наукової роботи з документування та вивчення фольклору Півдня України. Розглянуто проблематику етномузикологічних досліджень та їх культурно-практичне спрямування.

Збирання і публікація народної музики, наукові дослідження за регіональними принципами дають найвагоміші результати для розуміння специфіки фольклору.

Накопичений фактичний матеріал потребує свого подальшого наукового осмислення і систематизації. На цій основі музично-фольклористичні дослідження конкретних регіонів набувають аналітично-критичної та історично-еволюційної оцінки і включаються до матеріалів історії української музичної фольклористики. Зазначені особливості зумовлюють потреби та методика вивчення польових і теоретичних досліджень одного з найскладніших і недостатньо обстежених регіонів – Півдня України.

Метою огляду є узагальнення спостережень і праць, які заклали фундамент подальшого поглиблення та районування досліджень причорноморської традиції як специфічного ареалу пізньо-осілої української етнічної традиційної культури. У зв'язку з цим варті розгляду питання дослідження історії музично-етнографічної роботи в регіоні.

Як відомо, в першій половині ХІХ ст. збиранням та публікацією фольклорно-етнографічних матеріалів займалися переважно поодинокі ентузіасти. Ні наука взагалі, ні етнографія зокрема в цьому краї майже не розвивалася. Всі матеріали записувалися спонтанно, а автори записів мало турбувалися про автентичність текстів, що значно знижувало їхню наукову цінність.

Знаменною подією в історії української фольклористики було видання І.Срезневським «Запорожской Старини» (ч.1, 1833; ч.2, 1838). Ця книга ширше знайомила читачів з козацьким фольклором, зокрема з історичними піснями та думами, зібраними ученим протягом 1832-1838 рр. у Павлоградському повіті. З листів І.Срезневського до матері видно, що він високо цінував і живу народну мову, і ті історичні свідчення, що несли в собі пісні та думи. Проте, як свідчать матеріали дослідження Л.Іванікової [3], у своєму виданні І.Срезневський іноді редагував фольклорні твори на свій смак, що пізніше викликало упереджене ставлення до автентичності його записів. Але все ж його збірка була фактично першою широкою публікацією історичного фольклору Степової України.

У 60-х роках ХІХ ст. на сторінках «Катеринославських Публічних Відомостей» починає з'являтися ім'я Г.Залюбовського (1836-1898), письменника, фольклориста, активного громадського діяча, якого можна назвати першим фольклористом Катеринославщини. Починаючи зі студентських років (1861-1862) і до самої смерті, він не припиняв свою збирацьку роботу в межах лише одного повіту – Новомосковського.

У другій половині ХІХ ст. серед видань українського фольклору, як пише В.Данилов, ми не знайдемо жодного збірника, на якому було б зазначене прізвище покійного, а майже в кожному збірнику скромне «Сообщил Г.Залюбовський» – не рідкість. І записів, і повідомлень цих величезна кількість [3, 38].

Г.Залюбовський був чи не найактивнішим членом Південно-Західного відділу РГТ в Петербурзі (1869-1879), а згодом – у Києві (1873-1876). Славнозвісні праці П.Чубинського рясніють піснями, казками, легендами тощо, надісланими Г.Залюбовським, велика кількість його записів вміщена в першому томі «Исторических песен малорусского народа» (1874), підготовленому М.Драгомановим та В.Антоновичем. Його записи характеризуються документальністю, точною фіксацією мови жителів Південної України. Справжніми послідовниками Г.Залюбовського в збирацькій

діяльності стали І.Манжура, Я.Новицький та Д.Яворницький.

І.Манжура вперше в 1891 р. зробив короткий бібліографічний огляд Катеринославських етнографічних видань на сторінках періодичного видання «Етнографическое обозрение» і тим самим звернув на них увагу широкого кола вчених. Його творчу естафету підхопили Яворницький і Новицький. Вони ще більше утвердили наукові принципи збирання та публікації фольклору, а також звернули увагу на ті жанри, які майже не представлені в записах І.Манжури, зокрема історичні пісні та перекази про зруйнування Січі та подальшу долю Запоріжжя.

Підготовлені і видані в 1856 і 1857 рр. Пантелеймоном Кулішем (1819-1897) два томи «Записок о Южной Руси» (про Україну) стали значним явищем у культурному житті України і всієї Російської імперії. В основу видання увійшли матеріали про Південно-Західний край, які збирав П.Куліш у складі етнографічно-фольклорної експедиції від Комісії для розбору давніх актів, яка працювала у 1843 р. за особистим розпорядженням генерал-губернатора Д.Бібікова.

Матеріали «Записок» склали яскраві зразки оповідань, переказів, пісень, почутих від кобзарів і лірників.

За твердженням Куліша, в перші часи козацького лицарства бандура була не випадковою річчю у воїна, бо була названа в думі подорожньою і згадувалася поряд із люлькою. Коли малоросійські жителі заселили Запоріжжя, то принесли багато своїх специфічних рис. У цей час бандура зробилася загальноживаним інструментом у всіх, хто називав себе козаком. Творцями історичних дум і пісень були не жебраки-сліпці, а очевидці і учасники пригод.

Пам'ять старосвітських бандуристів зберігала в собі римовані літописи минулого, в яких історія фактів поєднується з історією душі народу.

Від заможного старця-сліпця Ригоренка із Харківщини М.Неговський записав декілька дум. Зокрема, бандуру Ригоренко отримав від старого запорожця, який знав безліч пісень і дум, частину яких передав Ригоренку. «Ця бандура була нерозлучною супутницею життя «доброго молодця» до зруйнування і після зруйнування Січі», і з якою він розлучався «зі сльозами і з голосіннями, схожими на голосіння по мертвим» [4, 198-199].

П.Куліш стверджував, що думи уцілили тільки на лівому березі Дніпра. Це було пов'язано як з подіями Коліївщини, так і з переселенням, яке почалося з часів Хмельницького і закінчилося при Самойловичі. Правий берег був театром війн Хмельницького і через те обезлюднів. Чорноморська торгівля хлібом не існувала, і панські доходи добувалися переважно із утримання худоби, добування меду, воску тощо.

Писемні згадки, за твердженням П.Куліша, не зберегли спогадів про перші гайдамацькі набіги Запорізької вольниці. Гублячи при переселеннях ланцюги стародавніх згадок і забуваючи патріотичні думи про перші козацькі війни, народ ставить Хмельниччину поряд з Коліївщиною, виспівуючи старовинним складом пісень і старовинними наспівами подвиги нових героїв козацтва – Харка, Швачка, Залізняк, Гонти та ін.

Своєю фольклористичною діяльністю П.Куліш довів, що народна творчість – це невичерпне джерело для справжніх митців. І «наряд чи імена князя Цертелєва, П.Максимовича, Срезневського, Лукашевича і Метлинського будуть так довго жити в літературних переказах по їх творах, як по ними записаних і виданих народних піснях» [4, 220].

З 1839 р. в Одесі існувало товариство історії і старожитностей, яке зосереджувало свою увагу головним чином на вивченні глибокої старовини. Цінною спадщиною товариства є 33 томи його «Записок», які видавалися з 1844 по 1920 рр. «Записки» вміщували поодинокі статті та матеріали в галузі дослідження етнографії Новоросійського краю. Цікавими є публікації А.Зашука [2], Н.Мурзакевича [9], серед яких є роботи й з етнографії.

Значний вклад у розвиток фольклористичної роботи в регіоні зробив професор Новоросійського університету О.Маркевич. Значну частину свого життя (більше тридцяти років) О.Маркевич прожив в Одесі, де його вважали «живою енциклопедією для всякого роду довідок про минуле Новоросії і міста Одеси. Він був активним членом Таврійської археологічної комісії, брав участь в ар-

хеологічних з'їздах, де ним було прочитано багато доповідей, співпрацював у «Записках» Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка.

О.Маркевич впродовж життя збирав і вивчав фольклор Новоросійського краю. Ним видано декілька фольклорних збірників [5; 6].

В Одеському обласному державному архіві є особистий фонд професора історії Новоросійського університету О.Маркевича, де зберігаються його особисті документи, щоденники родини Маркевичів за 1849-1851 рр., матеріали з історії Новоросійського краю, рукописи лекцій Маркевича з історії Росії і України, листування з науковими товариствами та комісіями [8]. Біля третини справ всього фонду становлять фольклорні та етнографічні матеріали. Найцікавіші з них – це рукописні записи українських народних пісень, зроблені на початку 80-х рр. XIX ст. в Херсонській, Подільській, Волинській, Катеринославській, Полтавській, Харківській та Таврійській губерніях.

Головна збірка складається з 18 зошитів, які містять у собі 386 пісенних записів. Крім того, в інших справах фонду Маркевича зберігається ще 62 записи українських та російських народних пісень.

О.Маркевич брав активну участь в роботі VI Археологічного з'їзду (1884 р.). У своїй розвідці «Одеса в народній поезії» він зазначає, що пісні, записані в Єлисаветградському, Олександрівському, Верхньодніпровському, Одеському повітах Херсонської губернії, а також записи, здійснені ним в передмістях Одеси, «нічим не різняться від пісень Київщини та Полтавщини і своєю мовою видають малоросійське походження» [5, 399]. Порівнявши свої записи з надрукованими замітками журналу «Київська старовина» за 1882-1887 рр. та з фольклорними збірниками, виданими І.Манжурою та В.Ястребовим, О.Маркевич наголошує, що записи схожі з уже надрукованими і лише в окремих випадках являють які-небудь значні варіанти, як, наприклад, пісня «Ой зійди, зійди, ясен місяцю», записана від вчителя А.Зайкевича в Одесі і вміщена М.Лисенком у другому випуску «Збірника українських пісень».

Фольклорні записи з фонду О.Маркевича дають цінний матеріал для характеристики народної творчості й побуту населення Південної та Правобережної України XIX ст.

Вагомий внесок у справу етнографічних досліджень Півдня зробив український археолог та етнограф Володимир Михайлович Ястребов (1855-1898), який вивчав побут українського народу, досліджував стародавні пам'ятники на території Херсонської губернії, брав участь в розкопках у Нікополі, Ольвії.

В.Ястребов має декілька цікавих робіт з етнографії, матеріал до яких був зібраний у двох північних повітах Херсонської губернії протягом десяти років.

«Матеріали по етнографии Новороссийского края» В.Ястребова [12], які вийшли друком 1894 р., складаються із 2-х частин: перша має назву «Забобони та обряди», друга – «Легенди, казки і розповіді».

До числа вагомих дослідників та збирачів фольклору Півдня належить фольклорист і етнограф Іван Венедиктович Бессараба (1850-1921). З 80-х рр. XIX ст. до 1916 р. працював учителем на Херсонщині. Записав у Херсонській та Седлецькій губерніях і видав багато зразків народної прози, пісень, прислів'їв та приказок, прикмет, дитячого фольклору, народної драми, описав чимало народних звичаїв і обрядів. «В Олександрійському повіті І.Бессараба записав більш як 700 народних пісень, в яких повніше всього зберігається народність. В них часто бачимо байки, повір'я, звичаї, моралі і нерідко події, які в інших пам'ятниках не збереглися...» [10].

Пісні класифіковано за 3 великими розділами: побутові, обрядові, історичні. Серед них: ліричних – 132, сімейних – 165, весільних – 111, жартівливих – 57, потішних – 130 та ін. Крім пісень, було записано 710 зразків легенд, казок, прислів'їв, загадок тощо.

Зразки усної народної творчості, записані І.Бессарабою, друкувалися в збірниках А.Хведоровича «Збірничок українських пісень» (Одеса, 1896), І.Овчиннікової «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці» (Київ, 1906 р.), Г.Мудрого «Гоп, мої гречаники» (Київ, 1906), в збірнику малоросійських пісень «Чорноморець» (Київ, 1905) та в багатьох інших.

На жаль, Новоросійський край до 90-х років XIX ст. не був предметом детального вивчення фольклору та етнографії. В Одесі, яка була центром культурного розвитку Півдня, не існувало географічного товариства. Короткочасне існування в Києві Південно-західного відділу Імператорського географічного товариства принесло для місцевих досліджень плідні результати не стільки досконалими роботами з етнографії, скільки уже самим зацікавленням до таких досліджень, а також виданням різносторонньої програми з вивчення Півдня.

Важливим джерелом вивчення українського фольклору стали матеріали етнографічно-статистичної експедиції, зібрані П.Чубинським. Але спостереження експедиції торкнулися лише чотирьох губерній (в основному Київської, Полтавської, Чернігівської, частково Подільської і дуже мало Волинської та Катеринославської). Тому в матеріалах, виданих 1874 р., знаходимо поодинокі записи народних пісень, як, наприклад, чумацькі «Ой ходив чумац сім рік по Дону», «Болить голова та ще й не сама», в яких розповідається про небезпечний шлях до Одеси, про розбійничі напади на чумацькі обози. Відомо, що чумацькі шляхи издавна проходили через Одесу і її попередника – містечка Хаджибей (Кочубей, Гаджибей, Аджибей).

Одним із перших етнографічних досліджень Херсонської губернії були матеріали, зібрані М.Ганенко [1] в селі Іванівці Єлисаветградського повіту.

Етнографічні особливості народонаселення Новоросії, а Херсонської губернії особливо, для етнографів були завжди в полі зору перш за все через цікаве змішування різноманітних народностей, які зберегли або видозмінили свої індивідуальні риси.

Матеріали, зібрані М.Ганенко, складаються основним чином з пісень, які виконувалися українською мовою. «Але в текстах пісень зустрічаються такі рідкісні вирази та слова, як, наприклад: «бижащего восток создала», або «спастерія всих дары приносять», «звиздерія всих дары приходять» (в колядках), «перевезенна», «дженджуривна дивка» [1, 56] тощо. Тут зустрічається багато слів і зворотів російських. Пісні сповнені поетичної краси, яка притаманна південноросійській поезії і яка особливо позначилася на козацьких і сімейно-побутових піснях.

Осадчими села Іванівки були молдаване та втікачі-кріпаки з центральних губерній Російської імперії. Згодом село поповнилось значною кількістю куплених поміщиком людей в Золотонівському повіті Полтавської губернії. То ж і серед пісень найбільше варіантів є подібними з варіантами записів, здійснених експедицією на чолі з П.Чубинським в Полтавській губернії. Серед них: колядки, які мають історичний зміст – «Ой як б'є під Кремнем город», «Ой рано, рано кури запіли»; козацькі, гайдамацькі – «Про Нечая», «Про Саву Чалого» тощо. Всього записано щедрівок – 22, колядок – 15, козацьких та гайдамацьких – 8.

У цьому селі зафіксовані також пісні, які є зразком сучасного говору малоросів, що зветься суржиком – «Ночка темная, тучкы грозныи», «Пише лист король французький».

Досконалою українською мовою співаються лише пісні про долю кріпаків, а також жартівливі пісні про п'яниць та гуляк: «У середу під четвер», «Сидить Маша на дивані» і поряд з ними наспівні ліричні пісні: «Ой не світи, місяченьку», «Як у саду, так і в лісі» тощо.

Серед записів є веснянки (всього 23) та косарські пісні, зміст яких спрощений: замінений короткими поспівками.

М.Ганенко записала повністю обряд українського весілля, що складається з 252 зразків пісень і поспівок. Жителі села Іванівка зберегли й інші обряди та звичаї, серед яких молодіжні досвітки.

У Херсонському белетристичному збірнику «Степ» [7] було поміщено пісні, записані Оленою Маркович в Єлисаветградському повіті у 1884 р. Більша їх частина (119 номерів) записана в Єлисаветграді в 1884 році від «девицы родом из Катериновки», яка багато раз була світлицюю і дружною на весіллях у містечках Катеринівка, Олексіївка, Обознівці та Водяна Обознівської волості.

Записи пісень були перевірені за допомогою осіб, які добре знали весільний ритуал, і тому була досягнута максимальна точність в записі етнографічних матеріалів.

Схожість та відмінність пісень, записаних О.Маркевич в різних місцевостях, дають змогу проаналізувати різного роду причини, які впливають на хід весілля: в одному випадку зберігають

роль природних особливостей місцевості, в іншому – привнесення звичаїв переселенцями, в третьому – враховують власні особисті риси або походження виконавців тощо.

Порівнюючи свої записи із записами, поміщеними етнографічно-статистичною експедицією на чолі з П.Чубинським, О.Маркович приходять до висновку, що більше половини варіантів пісень схожі між собою. При цьому «самі близькі варіанти зустрічаєм в Полтавській губернії – 10, в Чернігівській – 11, в Київській – 10, в Подільській – 7, в Волинській – 8, в Слобідській Україні – 5» [7, 162]. Ці варіанти позначені в примітках до пісень.

Таку схожість варіантів запису можна пояснити, аналізуючи склад населення Обознівської волості, яке було заселене на початку XVIII ст. переселенцями із Константиноградського та Золотоноського повітів Полтавської губернії, а пізніше, в часи кріпосного права, було дозаселене малоросами із Курської та Харківської губерній. Пращури жителів деяких поселень Антоновської волості також були переселені із Полтавської і Харківської губерній.

Таким чином, походження деталей обряду та виконання пісень, а також тотожні варіанти записів, які зустрічаються по інший бік Дніпра, пояснюються переселенськими чинниками.

Етнографічні матеріали, зібрані Софією Андріївною Чернявською, дають цікавий матеріал для ознайомлення з побутом, повір'ями і піснями малоросіян села Білозірки Херсонського повіту [11].

Матеріали були зібрані в 1888-1889 рр. за програмою російського географічного товариства, і, згідно з цією програмою, діляться на народний календар та збірник пісень: на початку збірника зроблений короткий опис села. Найбільш представленими у збірнику є весільні пісні (їх увійшло всього 112 зразків). До речі, вони розміщені в порядку весільного ритуалу. Крім них, у збірнику поміщено 9 колядок авторського походження, 7 щедрівок, 3 веснянки, 1 обжинкова та десять історичних (про Саву Чалого, про Нечая, про падіння Запоріжжя тощо). Треба зазначити, що в історичних піснях трапляються фантастичні сюжети. Зокрема, в думі про Нечая присутній казковий мотив про політ Нечая вище дерева, взятий із казок про відьом. Крім цього, у збірнику опубліковані 82 пісні рекрутські, солдатські, чумацькі та сімейно-побутові.

Аналізуючи записи О.Ганенко, О.Маркович, С.Чернявської, ми приходимо до висновку, що, за незначним винятком, пісні в більшій частині повітів Херсонської губернії належали до зразків української пісенної творчості. Населення віддалених від міських центрів – сіл та заїзниць – майже не піддавалось впливу привнесеної культури солдатського та фабричного прошарку населення. Завдяки ізоляваності від урбанізаційних процесів збереглося ряд обрядів та звичаїв. У повному обсязі представлено українське весілля, яке супроводжувалось численними піснями, приказками і приспівками.

Фольклористичну та етнографічну роботу в регіоні започаткували збирачі словесного фольклору та етнографії. Вони ж привернули увагу до його специфіки та заклали основи методики записів.

Зазначений період характеризується новітніми впливами – насамперед солдатського фольклору, оскільки в багатьох селах розташовувалися військові полки прикордонних ліній. В кінці спостерігаються тенденції до погіршення збереження українського фольклору. Вони особливо відчутні тоді, коли українців у певному селі є менше, ніж представників інших етносів, або, навпаки, відчутна схильність до асиміляції (чи принаймні переймання пісень) іншими етнічними культурами у тих селах, де переважали українці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганенко М.А. Село Ивановка: (опыт этнографической характеристики малорусских поселений в Нвовроснии) // Киевская Старина. – 1888. – Т. 23. – С. 51-68.
2. Зашук А. Этнография Бессарабской области // Записки Имп. Одесского об-ва истор. и древн. 1863. – С. 491-586. – Т. 5.
3. Іваннікова Л.Я. Новітній і вивчення фольклору Катеринославщини // Нар. творчість та етнографія. – 1994. – № 5. – С. 35-41.
4. Куліш П. Записки о Южной Руси. В 2 т. – СПб.: Тип. А.Якобсона, 1856. – Т. 1.
5. Маркевич А. Одесса в народной поэзии. В 2 т. // Тр. VI Археол. съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – С. 398-418. – Т. 2.
6. Маркевич А.И. Очерки сказок среди одесского простонародия. – Одесса, б. г.

7. Маркович Е. Свадебные песни в Елисаветградском уезде // Степ: Херсонський белетристич. зб. – СПб., 1886. – С. 160-234.
8. Матеріали Одеського держ. обл. архіву. Маркевич О.І. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 1.-133.
9. Мурзакевич Н. Исторические песни, касающиеся событий Новороссийского края // Зап. Имп. Одесского общества истор. и древн. – 1874. – С. 459-464.
10. Пыпин А.Н. История русской этнографии. В 4 т. – Т. 3: Этнография Малорусская. – СПб: Тип. М.М.Стасюлевича, 1891.
11. Чернявская С.Н. Обряды и песни с.Белозерки Херсонской губернии. – Х.: Тип. Губернского правления, 1893.
12. Ястребов В.Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрійском уездах Херсонской губернии. – Одесса: Тип. Ист. Одесского Округа, 1894.

Svitlana Kiriienko

THE CONTENTS OF FOLKLORE RESEARCH IN THE SOUTHERN REGION (THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY)

The development of scientific work on documenting as well as folklore studies are analyzed in the article. The problems of ethnological and musicological research and its culture and practical directions are considered.

Олександр Макаренко

МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР В АСПЕКТІ ДІАЛОГУ КУЛЬТУР (НА МАТЕРІАЛІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

У статті розглядаються окремі питання взаємин фольклорно-музичних традицій діаспорних груп, що мешкають в регіоні понад два століття, і фольклорно-музичною традицією автономного українського населення в умовах діалогічності художніх культур краю.

При різноманітній проблематиці досліджень фольклору питання функціонування музичної культури у Північному Причорномор'ї як цілісного традиційно-художнього феномену поки що не зайняло належного місця.

Фольклорне середовище Причорномор'я – своєрідна модель народної художньої культури України, репрезентована основними її регіональними варіантами, які знаходяться у постійній творчій взаємодії.

Важливість вивчення народного життя, етномузичних місцевих традицій, їхнього розвитку й пропаганди декларувалися ще з другої половини ХІХ ст. (М.Аркас, М.Надеждін, М.Пирогов, Ф.Вовк та ін.), але реалізація позитивних думок залежала від багатьох об'єктивних та суб'єктивних обставин і факторів.

Даний процес, започаткований наприкінці ХVІІІ ст. – періоду становлення новітньої історії краю, проходив у межах складних демографічних процесів, компонентами яких стали численні етнічні групи – наслідок стихійного та насамперед організованого внутрішньодержавного переселення, переважно із українських і російських губерній та із зарубіжжя (Болгарія, Німеччина, Чехія, Польща т. ін.), що створювало етнічну гетерогенність регіону. З тих часів регіон являв собою « досить строкату суміш мов та народів, що подекуди зливалися або вже злилися у своєрідне ціле, але не мали ще певного обриса, місцями ж завзято відстоювали свої споконвічні національні особливості» [1, 182].

У Причорноморському регіоні, як величезній природній лабораторії, накопичувалися численні факти культури, в тому числі краєзнавчого, етнографічного та фольклорного змісту. В них, за словами відомого етнографа. Д.Зеленіна, «сучасні народні обряди, повір'я і міфологічні образи час-